

Др. Я. СТАНКЕВІЧ.

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАГА ЯЗЫКА

Выданьне аўтара.

ВІЛЬНЯ

1939

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАГА ЯЗЫКА.

Нутраной гісторыяй языка ё развой ягоных гукіў, морфалёгічных і сынтаксычных хормаў ды слоўніка. Да гісторыі вонкавай языка належыць пашырэнне ці звужэнне данага языковага прастору, момэнт літаратурнасьці, напасьледак грамадзкае значэньне языка ў розных поры гісторыі народу. У гэтым артыкуле будзе мова аб вонкавай гісторыі языка беларускага.

Вонкавая гісторыя кожнага языка балей альбо меней цесна звязана зь гісторыяй культурнай і палітычнай данага народу. Як пабачым ніжэй, гэта ў ступі праэнтах адносіцца да вонкавае гісторыі языка беларускага.

Беларуская мова ў пару праславянскую.

Да свайго выдзяленьня ў вапрычоны язык беларуская мова была нарэччам языка праславянскага. Ужо тады яна мусіла займаць ладны прастор у паўднёвай часьці цяперашняй Беларусі этнографічнай, даходзячы на поўначы найвышэй да Смаленска. Як выходзіць із старых асаблівасьцеў языковых, супольных у беларускага языка зь іншымі языкамі славянскімі¹⁾, беларускае нарэчча гранічыла ў пару праславянскую на паўдні з нарэччам украінскім, на паўднёвым заходзе — із славянскім²⁾, на заходзе — з польскім, на паўночным заходзе — з кашубскім, а на паўночным усходзе — з расейскім. Ведама, што ўжываю нязову пазьнейшых. Апрача таго ўжо ў гэную пару беларуская мова гранічыла на поўначы з нарэччамі балтыцкімі. Тыя самыя асаблівасьці языковыя, супольныя ў Беларусі зь іншымі Славянамі, сьведчаць, што беларускі язык беспасярэдне выдзяліўся зь языка праславянскага, значыцца, што ня было пары прамежнай паміж праславянскай і беларускай³⁾.

¹⁾ Станкевіч Я., Месца беларускага языка сярод іншых славянскіх языкоў і час яго ўзьніку („Родная мова“ № 3, бач. 97—109).

²⁾ Супольна із славянскім беларускі язык мае пераход „л“ у „ў“ і такую важную асаблівасьць як аканьне, вылучна ім двам супольную.

³⁾ Станкевіч Я., ібід., прыр. так на Нугел О., Uwod do dejin jaz. Čes., каторы паміж іншым кажа на бач. 80: „Ведаць, што нельга языкі славянскія з нутраных якіх довадаў дзяліць на заходнеславянскія, паўднёваславянскія й усходнеславянскія. Навуковая класыфікаца языкоў славянскіх здаваляецца іх выдзяленьням і констатаваньням старых супольных рысаў“

Пара гісторыі апычонага беларускага языка ад пачатку да XIII стаг.

Выдзяленьне беларускага языка з праславянскага настала не пазьней як у V стаг. па Хрысту¹⁾ Выдзяленьне асобных языкоў славянскіх ішло побач із расьсяленьням розных часьцеў Славян на балей або меней новых прасторах. Дзеля таго што жыцьцё новых народнасьцеў славянскіх было дэцэнтралізаванае, па якімсь часе настала іх дыфэрэнцыяца на асобныя плямёны з пачаткамі новых нарэччаў. У той час прастор беларускага языка зыходзіўся з прасторам займаемым усімі беларускімі плямёнамі. Быў гэта прастор вялізарны. У IX—XV стаг. граніцы беларускага языка былі гэтакія: Мжа з новай польскай праходзіла крыху далей на заходзе як цяперака²⁾, а на ўсходзе цягнулася далёка за Аку, абыймаючы Арол, Курск, Калужу і ладную часць краю Разанскага. Басэйн ракі Які займаў беларускія Вяцічы³⁾. Граніца зь языком украінскім праходзіла на паўдні ад Прыпяці. На паўдзённым усходзе ўвесь басэйн Дзясны быў заняты беларускімі Севяранамі⁴⁾.

На поўначы Беларусы (алямя Крывічы) займалі ўсю гісторычную Пскоўшчыну ўлучна з возерам Пскоўскім ды ладную часць Цьверскага княства⁵⁾.

¹⁾ Прыр. проф. Hujer, *ibid.*

²⁾ Цяперашняя граніца беларускага языка з польскім праходзіць ад вусьця р. Супрасьлі ў Нарву ў простым балей меней кірунку на паўдня (на паўдні Бельскага пав. ськіроуецца выразна на ўсход у кірунку Берасьця) і на поўнач. Глянь „Mara dialektów białoruskich“ („Ballicoslajica“ II, 399).

³⁾ Аб беларушчыне Вяцічаў і Крывічоў гл. мой артыкул „Беларускія плямёны і іхняе расьсяленьне“ (Родная мова“ № 2, бач. 5-14 і № 3-4, бач. 49-59). Там-жа паказана літаратура. У гэным артыкуле я ўважаю, што Вяцічы й Радзімічы на свае гісторычныя сялібы прыйшлі із заходняга прастору беларускага. Такі пагляд быў выкліканы станам веданьня аб беларускіх дыялектах у часе пісаньня артыкулу (1925 г.). пайменна, як Карскі, так і Маскоўская Дыялектная Комісія азначалі беларускі дыялект у Чарнігаўшчыне як дысыміляцыйны (вымова вь да, нь га і пад.). Гэтакім парадкам недысыміляцыйнае аканьне вяціцкае (вымова вь да, нь га і пад.)

Беларускі язык гаспадарсьцывены й літаратурны ў Вялікім Княстве Літоўскім. Слаўная пара беларускага языка (стаг. XIII - XVI).

Стаўшыся апрочноым, беларускі язык, падобна як і іншыя языкі, быў даўгі час адно языком народным, гэта значыцца, што ня было ў ім літаратуры. Прыймо хрысьціянства ў канцы X стагодзьдзя спачатку наладзіла ў гэтай справе, бо, як і ў іншых народаў, языком літаратурным стаўся язык багуслужэбны, каторым у Беларусі быў язык царкоўна-славянскі або накіш кажучы старабаўгарскі. Адно з XIII стаг. закавалася шмат памяткаў, пісаных у мове беларускай. Паходзяць яны галоўна ізь земляў Полацкай і Смаленскай, Буйное й дэмакратычнае грамадзкае й полтычнае жыцьцё ў гэтых гаспадарствах прыяла ў іх раньняму вызваленьню ад царкоўна-славянскіх уплываў у языцэ. А даўгая пара культурнай працы ў беларускім языцэ народным паслужыла прыгатоваю да таго, каб у стаг. XIV ён стаў языком літаратурным і гаспадарсьцывеным у новым задзіночаным гаспадарстве беларускім, ведамым у гісторыі пад назовам Вялікага Княства Літоўскага. Асноваю даўнейшага беларускага языка літаратурнага сталіся гаворкі паўднёва-полацкія, будучыя адначасна гаворкамі ўсходнімі ў цэнтральным дыялекце

было адлучана ад такога-ж аканьня заходне-беларускага аканьня дысыміляцыйным.

Але аднолькавасьць першых двух аканьнеў можна было высьніць толькі іх аднолькавым паходжаньням, што ў сувязі зь весьцяй кіеўскага летапісца прынукала Вяцічаў, а за імі й Радзімічаў выводзіць із заходу Беларусі. А калі ў 1927 г. П. Растаргуеў у сваёй монаграфіі „Северско-белорусский говор“ паказваў, што северскае аканьне недысыміляцыйнае, дык менаваная перагародка паміж аднолькавым беларускім аканьням шчэзла і няма жаднай прычыны Вяцічаў і Радзімічаў ня лічыць спачатным насяленьням на іх гісторычных сялібах. Згодна з такім раскладам аканьня трэ́ было - б з гледзішча гістарычнага беларускую мову дзяліць на нарэчка паўночнае (дысыміляцыйнае, крывіцкае) і на паўднявое (недысыміляцыйнае, паходзячае ад усіх іншых беларускіх плямёнаў).

4) Растаргуеў П., Северско-белорусский говор, Пецяярбург 1927. У гэтай працы Растаргуеў канчальна давеў, што Севяране былі беларускім племям. Гэную працу я зрэфэраваў у варт. „Севяране — беларускае-плямя“ („Малосье“ . Вільня 1935).

беларускім. ¹⁾ Гэта цяпер гаворкі паветаў Дзісенскага, Браслаўскага, Лепельскага, Дрысенскага, часткава Полацкага, Сянскага, часткава Аршанскага і часці паветаў іншых.

Старабеларускі язык літаратурны быў вельмі скрысталізаваны, ён меў ладную колькасць граматычных на'т слоўных нормаў. Нягледзячы на гэта ў далейшай сваёй гісторыі ён паддаваўся ўплыву асобных беларускіх дыялектаў народных, што адбіваліся на яго часьцех незнормалізаваных. Гэтак у канцы стаг. XV і ў першай палавіне XVI робяць на яго ўплыў беларускія гаворкі паўночна-ўсходнія²⁾. А калі ў II-й палавіне XVI стаг. Маскоўшчына пустошыць паўночна-ўсходнюю Беларусь, на літаратурны язык пачынаюць уплываць гаворкі заходнія цэнтральнага беларускага дыялекту³⁾. У пазнейшыя часы ня вылучаны ўплыў беларускіх гаворкаў паўднёва-заходніх (Слонім, Ваўкавыск, Горадзен)⁴⁾.

Старабеларускі літаратурны язык быў языком гаспадарсьцьевым на прасторы ўсяго Вялікага Княства Літоўскага, значыцца ў веданую пару (канец стаг. XIV і першая палавіна XV.) ад мора Балтыцкага да Чорнага, ужываўся як абавязкавы ў усіх уладах, судах, у законодаўстве ды панаваў на двары вялікіх князёў. Быў ён адначасна моваю асьвячоных клясаў без розьніцы нацыянальнасьці, значыцца не адно беларускіх, але такжа літоўскіх і ўкраінскіх. Мала гэтага, ён перайшоў гаспадарсьцьевае грамадзтва, бо ўжываўся ў Галіччыне і нат на дварох гаспадароў малдаўскага й валоскага. Дык няма дзіва, што ён стаўся моваю дыплёматычнай на ўсходзе Эўропы. Быў багаты і ўсебакова выраблены.

Варта зацеміць, што нячысленыя беларускія мусульмане, спачатна рознага паходжаньня, пазьней этнографічна й этнолёгічна засяміляваныя Беларусамі ня толькі гаманілі між собою пабеларуску, але такжа ўжывалі беларускі язык як богаслужэбны ў сваім царкоўным жыцьці (у мячыцах). Асталася з гэных часоў ладная рэлі-

¹⁾ Глян'я у „Balticoslavica II., бач. 389. мая рэцэнзія працы Стангавай (Stang Chr. S.) „Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürtentums Litauen“.

²⁾ Там-жа, бач. 390.

³⁾ Там-жа, бач. 392.

⁴⁾ Там-жа 393.

гіяная літаратура мусульманская ў языцце беларускім, але не ў літаратурным, а ў народным¹⁾.

Жыды спачатна прыбывалі ў Беларусь з Усходу і мусілі гукі арыгінальнага мовы перадаваць праз іхныя гукі беларускімі. Яны пісалі ў языцце беларускім літаратурным. Захаваліся пераклады з XV стаг. на беларускі язык Святога пісьма старога дэстамэнту, зробленыя Жыдамі і прытарнаваныя да ўжывання ў сынагогах ды іншыя творы, прыкладам ладне жыдоўскіх песняў набожных.²⁾

П р а в а п і с. У стара-беларускім языцце літаратурным быў правапіс царкоўна-славянскі, гэта зн., што ў словах і хормах беларускіх беларускія гукі перадавалі так, як у языцце царкоўна-славянскім. Прыкладам: замест беларускіх дз, ц, ў пісалі д, т, л (дѣти, волкъ), а вымаўлялі дз, ц, ў (дзеці, воўк); замест а, паўсталата з о пісалі о (голова), а вымаўлялі а (галава) і да г. пад.³⁾ Гэты правапіс дастаў беларускі язык у спадку ад пары папярэдняй, калі Беларусы пісалі адно пацаркоўна-славянску.

Памалу гэты правапіс мяняўся, тарнуючыся ў ладнай меры да вымовы беларускай. У II пал. XVI стаг. ня пісалі ъ і ь, вельмі часта пар, ж, ч, ш, щ, ц пісалі ы, гук г (лацінская літара) перадавалі праз к і г (грунт), а па мяккіх сугуках перадавалі праз е (паметь, месец), ведама, пісалі у замест царкоўна-славянскага вялікага юса; ня пісалі, ведама, такжа ъ, ь там, дзе яны перайшлі ў о, е. Просьле гэтулькіх зьменаў правапіс запраўды стаўся ўжо беларускім, хоць вельмі недасканальным, паўсталым на грунце правапісу царкоўна-славянскага.

Н а з о ў стара-беларускага языка літаратурнага розніўся ад цяперашняга, а вымова ня была аднолькавая на ўсім прастору ягонага пашырэння. Беларусы звалі яго заўсёды „рускім“. Украінцы таксама беларускі язык лі-

¹⁾ Станкевіч Н.—Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом Вільня 1933.

²⁾ Глянц такжа маю зацемку „Жыдоўскія рэлігійныя песні па-беларуску“ („Гадавік Беларускага Навуковага Тва“ кн. I. Вільня 1933, бач. 185).

³⁾ Цікаўна, што Славенцы й цяперка пішуць пога, буі, хоць вымаўляюць пага, буі і пад.

таратурны звалі «рускім» і ўважалі яго за свой собскі. У гэтым праяўляўся беларускі асыміляцыйны ўплыў. Тое самае трэба сказаць аб асьвячонай клясе літоўскай. Літоўская інтэлігенцыя, чытаючы пабеларуску, вымаўляла зусім так, як Беларусы. Украінцы часткава вымаўлялі пабеларуску, часткава паўкраінску. Прыкладам **п и с а т и** Украінцы маглі вымаўляць і пэўна вымаўлялі **п ы с а т ы**, але **в о л**, **к о л**, **н е д е л я**, **б е з н а ш е е** (кніга і пад.) і пад. не маглі прачытаць паўкраінску. Дзеля таго Украінцы народны язык беларускі і літаратурны «рускі» ня быў тым самым. Народны язык беларускі Украінцы звалі літоўскім. Палякі звычайна беларускі язык—літаратурны й народны — звалі рускім і адно напару літоўскім. Затое ў Маскоўшчыне беларускі язык, як літаратурны, так і народны звалі літоўскім. Трэба зацеміць, што з гледзішча нацыянальнага Беларусы ў гэтую пару звалі сябе Ліцьвінамі, гэтак жа нас звалі ўсе нашыя суседзі, але з гледзішча рэлігійнага Беларусы ўсходняга абраду заўсёды зваліся Русінамі.

Беларускія мусульмане пісалі свае рэлігійныя кнігі альфавітам арабскім, а пішучы беларускай моваю народнай, вырабленага правапісу ня мелі, але пісалі фонэтычна падле мясцовай вымовы асобных аўтаруў. Як і Беларусы хрысьціяне, ужываны імі язык звалі рускім.

Упадак старабеларускага языка літаратурнага (стаг XVII — XVIII).

Старабеларускі язык літаратурны быў гаспадарсьцывенным у Вялікім Княстве Літоўскім да канца XVII стаг. (да 1697 г.), а літаратурным астаўся такжа ў стаг. XVIII. Але ўпадк яго пачаўся ўжо ў канцы стаг. XVI. Наўперад ён запсаваўся на прастору ўкраінскім па Люблінскай вуніі, бо, як Украіна адыйшла да Польшчы, апынуўся ён на землях украінскіх адарваным ад свайго матчынага пня ў Беларусі. У стане яшчэ горшага ўпадку быў ён на Украіне ў наступным стагодзьдзю, у той час як на прасторы Вялікага Княства Літоўскага, хоць упадаў, але быў яшчэ нішто сабе, асабліва ў творах арыгінальных. Аднак у стаг. XVIII, таксама ў свайой бацькаўшчыне наш літаратурны язык чыста ўпаву. Стался гэта з прычыны політычнага й культурнага ўпадку народу беларускага.

Беларускі народны язык у стаг. XVI—XVIII.

Якая ж была доля ў гэтую пару беларускага языка народнага? І тут доля языка была аднолькавая з доляю народу і дзеля таго падобная да долі языка літаратурнага. Мы бачылі які вялізарны прастор займаў беларускі народны язык у IX—XV стаг. Вялікі князь Алягерд (1345—1377) просьле свайго паходу на Маскву ўстанавіў із Маскоўшчынаю граніцу, каторая абыймала на ўсходзе ўсе беларускія землі. За вялікага князя Вітаўта (1392—1430) ўвесь прастор беларускага языка быў у адным беларускім гаспадарстве, каторым было Вялікае Княства Літоўскае, бо тады навет Пскоўшчына й Цьвершчына прызнавалі над сабой уладу Беларускага валадара. Але за якісь час па Вітаўту Пскоўшчына была ўтрачана і адгэнупь падпала пад асыміляцыйны ўплыў спачатку Вялікага Ноўгараду, а пасьлей Масквы. Ягайлавічы, уцягнуўшыся ў політнку на заходзе, недаволі зварочавалі ўвагі на ўсходнія граніцы свайго бацькаўскага гаспадарства. Гэта дало магчымасьць Маскве памалу, але сыстэматычна адрываць ад беларускага гаспадарства спачатку землі вяціцкія, пасьлей і часьць крывіцкіх на ўсходзе (Гжацк, Вязьма і інш.), а наўт северскіх (Пуціўль, Трубчэўск). Адрыванія часьцьмі ад беларускага гаспадарства гэтыя землі пад цэнтралістычным уплывам Масквы маскаліліся. У XIX стаг. вяціцкія землі былі ўжо чыста змазкалены, адно асталіся чысьленыя сьляды ў мове, сьведчачыя аб яе спачатнай беларушчыне. Усходнія часьці крывіцкіх і северскіх гаворкаў захавалі праўду свой харантар беларускі, але паддаліся насланеньню мовы маскоўскай, творачы гэтакім спосабам, як завуць расейскія філэлягі, гаворкі пераходныя на аснове беларускай і пазьнейшым насланеньням маскоўскай. Граніца цэтых гаворкаў із гаворкамі маскоўскімі цяпер праходзіць па ўсходняй граніцы былой губэрні Смаленскай ды адразу да беларускага прастору большую часьць б. губэрні Калускай. У гэтакім-жа стане ёсьць гаворкі Пскоўшчыны і часьці Цьвершчыны.

На заходзе па Люблінскай куніі (1569) адыйшла да Польшчы невялічкая часьць беларускіх земляў. Дзеля таго пад уплывам польскім граніца беларускага языка там адсунулася крыху на ўсход, а на астальных беларускіх землях Польшчы („Кароні“) беларуская мова падпала пад некаторы ўплыў мовы польскай (у пав. Аўгустоўскім і Беластоцкім), а ў пав. Бельскім яшчэ й украінскай.

У часе находу Татараў у XIII стаг. севяранскія Беларусы на паўдні ад Дзясны часткава пасунуліся на поўнач, а часткава былі знішчаны. Пасьлей, у XVII стаг. прастор іх заняла ўкраінская колёнізаца з правага боку Дняпра. Далей у часе ўкраінскай гэтманшчыны на Правабярэжжю мова часьці Севяран, а пайменна займаючых прастор ля Дзясны з паўдня, а навет часткава на поўнач ад Дзясны, падпала ў ладнай меры пад уплыў мовы ўкраінскай, творачы гаворкі пераходныя. На прасторы северскім чысты беларускі язык астаўся ў павеце Горадненскім, у часьці Ноўгарад-Северскага, у Новазыбкаўскім, Старадубскім, Мглінскім, Сураскім і ў часьці Трубчэўскага.

У XVII стаг. ў часе казацкіх войнаў быў зроблены некаторы ўплыў украінскі на беларускія гаворкі палескія. Уплыў гэты паўтарыўся ў XIX стаг., ідучы ад адраджэнскага руху ўкраінскага за пасярэдніцтвам прыяжджомых з Украіны разьездных хораў, тэатру ды шыраных народных песеньнікаў украінскіх, бо адраджэньне ўкраінскае пачалося шмат раней за беларускае. Уплывы ўкраінскія прывозілі такжа беларускія работнікі, выяжджаючыя ў шахты Данецкія і ў іншыя ўкраінскія мясцовасьці.

Даўнейшая граніца беларускага языка зь літоўскім, латыскім і эстонскім не зьмянілася.

Вышэй былі вылічаны страты так сказаць гарызонтальныя, каторыя меў беларускі язык на сваіх шырокіх „украінах“ (паграніччу). Але ў XVII—XVIII, а нат XIX стаг. меў ён такжа балючыя страты стацьцявыя. Пайменна: першыя перасталі ім гукаць (гаворыць) беларускія магнаты, а далей і звычайныя панове. Пры беларускім языцэ асталося сялянства, мяшчанства й шляхта (засьцянкавая); апошняя яшчэ ў XIX і XX стаг. што раз балеі з аднаго боку палячылася (шляхта каталіцкая), а з другога маскалілася (праваслаўная).

У XVII і XVIII стаг. пад уплывам іміграцыі (прыезду) ў Беларусь Жыдоў нямецкіх Жыды беларускія перасталі ўжываць міжсобку беларускі язык. Яго замяніў язык (званы нярэдка жаргонам), паўстала ў Жыдоў на грунце мовы нямецкай. Адгэнуль беларускія Жыды карыстаюцца беларускай мовай адно ў зносінах із Беларусамі.

Паўстаньне новага беларускага языка літаратурнага.

У стаг. XIX, а навет у канцы XVIII даўнейшы беларускі язык літаратурны быў ужо забыты. Дзеля таго ў першай пары нацыянальнага адраджэньня беларускія пісьменьнікі не маглі сіляць (чэрпаць) із даўгавечных запасаў ягоных. Дык пісалі ў языцэ народным. Нягледзячы на стараньні даць сваёй мове рысы агульнабеларускія, была гэта спачатку беларуская мова мясцовая тых аколцаў, з каторых паходзілі асобныя пісьменьнікі. Адно ў пачатку XX стаг. пры шыршай літаратуры беларускай паўстае новы беларускі язык літаратурны. Можна ўважаць, што асноваю яго сталіся гаворкі заходнія цэнтральнага дыялекту беларускага з прымешкай некаторых асабліва сьцеў беларускіх гаворкаў паўдзённа-заходніх.

Прыпомнім сабе, што асноваю старабеларускага языка літаратурнага быў той самы дыялект цэнтральны, адно ў сваіх гаворках усходніх.

Справа альфавэту. У часе прыйма хрысьціянства ў X стаг. зьявілася ў Беларусі літаратура пісаная тым самым альфавэтам (літарамі), што мы й цяпер бачым у царкоўнаславянскіх кнігах, з каторых духавенства моліцца ў царкве. З часам гэны альфавэт стаў звацца кірыліцаю, аднак ня выдумаў яго сьв. Кірыла¹⁾, але ў X стаг. адзін із вучанікаў ягоных, выкарыстаўшы дзеля гэтага альфавэт грэцкі.

Даўгі час кірыліца ўжывалася ў Беларусі бязь зьменаў. Але яна была цяжкая да пісаньня, бо хорма ейных літараў адзначалася шмат якімі выкрутасамі. Дзеля таго пасьлей вырабілася пісьмо прасьцейшае, званае скоранісьсю, што йснавала лобач ізь пісьмом характару старшага.

Нацёмлены скоранісьсю кірунак выкарыстаў у пач. XVIII стаг. беларускі наўчоны, Гальяш Капіевіч-Капіевскі. Ён, зрэфармаваў

¹⁾ Сьвятлыя Кастанцін-Кірыла і Мэтод былі славянскімі апосталамі ў IX стаг. Першы зь іх выдумаў славянскі альфавэт, званы сьпярыша кірыліцаю, а пазьней глаголіцаю. Глаголіцу й цяпер ужывае ў літургічных кнігах часць каталіцкіх Харватаў.

кірыліцу, прыблізіўшы яе да альфавэту лацінскага. Рэформа Капіевічава была вельмі ўдалая, дзеля таго яе прынялі ня толькі Беларусь, але й усе тая Славяне, што дагэтуль карысталіся кірыліцаю старою, не рэформаванай (Украінцы, Баўгары, Сэрбы, Маскоўцы). Капіевіч-Капіеўскі зрабіў сваю рэформу жывучы ў Голяндый. У тым часе жыў у Голяндый і маскоўскі цар Пётра I. Ён так сама аданіў рэформу беларускага наўчонага і ўказам увёў зрэформаваны Капіевічам альфавэту ў сьвецкія, ці нахш цывільныя (у Маскалёў з баўгарскага — гражданскія кнігі¹⁾). Дзеля таго зрэформаваная кірыліца стала ў Маскоўшчы звацца гражданкаю. Назоў гэты ня правільны. Справядлівасць вымагае, каб у назове рэформаванай кірыліцы адбілася нацыянальнасьць яе рэфарматара, павінна яна звацца беларускім альфавэтам. І пагадове самі Беларусы павінны яе гэтак зваць.

Зь беларускім адраджэньням беларускі альфавэту яшчэ крыху ўдасканальніўся, пайменна ў XIX стаг. ўведзена была літара „ў“ і аддалена шч, бо ў беларускім языццэ аднаго гуку ш няма, а ё два гукі шч, а ў XX в. літара „и“ ўсюды была заменена літараю „і“, каторая й даўней часткава ўжывалася. Літара „и“ была аддалена з гледзішча практычнага.

Каб завяршыць рэформу Капіевічава, трэба было „й“ замяніць літараю „ј“ (значыцца пісаць „свој“, а ня „свой“ і пад.) ды замест е, ё, ю, я па самагуку пісаць је, је, ју, ја, пакідаючы е, ё, ю, я па сугуках. Прыкл.: С я с т р а Ј а з э п а ч ы т а ј е м а ј у к н і г у. Гэтак даўно зрабілі Сэрбы. Гэта й пастанавіла Навукова Конфэрэнцыя ў Менску ў 1926 г., але чужая воля (маскоўская) не дазволіла правесці гэтае рэформы ў жыцьцё. Літары „і“ адпавядае „ј“, а ня „й“. Апрача таго „ј“ выразнейшая ў чытаньню і практычнейшая (меней займае месца) ў пісаньню й у друку.

Традыца старабеларускага літаратурнага языка патолькі была забыта, што калі ў XIX стаг. пачалося адраджэньне беларускай літаратуры, дык пісьменьнікі ў сваім рэлігійным жыцьці не зьвязаныя зь беларускім альфавэтам, значыцца пісьменьнікі каталікі, сталі пісаць лацінаю (побач ізь імі іншыя беларускія пісьменьнікі

¹⁾ У багаслужэбных кнігах усюдых дагэтуль асталася кірыліца не рэформаваная.

пісалі альфавэтам беларускім). У 1910 г. рэдакца „Нашае Нівы“ абясыціла апытаньнік, каб развязаць справу, які альфавэт маюць Беларусы агульна ўжываць. Пытаньне было развязана на карысьць альфавэту беларускага. Апрача вельмі важнага момэнтэ гісторычнага за літарамі беларускімі прамаўляе яшчэ тое, што на ўсходзе (Сіаленшчына і інш.) лацінцы немагчыма было-б пашырыць, а на заходзе беларускі традыцыйны альфавэт мае яшчэ значэньне нацыянальна абароннае.

Нягледзячы на вышказанае і лацінца часткава ўжываецца ў беларускім друку і будзе ў гэткай меры далей ужывацца, бо апрача праваслаўных Беларусаў ё яшчэ каля 3 міль Беларусаў каталікоў, якіх часткава ня ўмеюць беларускага альфавэту, а часткава з прычыны несвядомасьці пад чужым уплывам і ня любяць. Дык добра, што Беларусы сабе лацінцу зрэформавалі, прыняўшы навуковыя значкі для літараў, адпавядаючых беларускім ў, ч, ш, ж, (значыцца ўжываюць ũ, ě, š ž), ды замяніўшы нямецка-польскае w на v. Лацінцы ня можна зваць альфавэтам польскім, запраўдны яе назоў беларуская лацінца.

Дзе й нікі ўплываючыя на літаратурныя зыкі. Ня праўда, што нормы літаратурнага языка вытварае вылучна літаратура. Гэтак бывае тады, калі, як гэта было ў Маскоўшчыне, грамадзянства астаецца бяздзейным пры тварэньні літаратурнага языка. У прыпадку адваротным у тварэньню літаратурнага языка большае або меншае ўчасьце прыймае дзейнік грамадзкі й навуковы. Прыкладам у Чэхіі й Літве два апошнія дзейнікі бязумоўна пераважалі. Можна сконстатаваць, што навуковы й грамадзкі дзейнік заўсёды пануюць там, дзе нацыянальны язык перажыў упадак і падаўся ў большай або меншай меры ўплывам языкоў чужых. На беларускім грунце роля навуковага й грамадзкага дзейнікаў была ня меншая, як літаратурнага.

Р о л я л і т а р а т у р ы. Ужо ў XIX стаг. паміж беларускімі пісьменьнікамі (Багушэвіч — Абуховіч) вядзецца спрэчка аб тым, які мае быць беларускі язык літаратурны. Але, наагул кажучы, навет у пачатку XX стаг. беларускія пісьменьнікі ня вельмі рупіліся аб вырабленьні беларускага языка літаратурнага. Калі не казачь аб меншых, дык Кастанцін Міцкевіч (псеўдонім Якуб Колас), як фотографуе жыцьцё й тыпы, так сама й мову і нічога ня ўжывае такога, чаго не пачуў у дадзеных абставінах. Самастайнейшы

быў Ян Луцэвіч (псеўдонім Янка Купала), але Ё ён над вырабленьнем літаратурнага языка блізу не працаваў. Затое шмат рупіцца аб літаратурным языццэ поэта-эмігрант, узгадваны ў Маскоўшчыне Максім Багдановіч, але з тае прычыны, што ня знаў беспасярэдне мовы народнай, уплыву на літаратурны язык не зрабіў жаднага. Мова твораў ягоных, нягледзячы на дасканальную хорму, горшая за мову іншых поэтаў. Ня тое Максім Гарэцкі. Гэты мову свае мясцовасьці знае добра і рупнасьць ягоная аб вырабленьні беларускага языка літаратурнага пакінула ладны сьлед у гэтым языццэ.

Наагул аднак перад сусьветнай (сьветнай) вайной у гэтай галіне балеі здзеіла публіцыстыка. Нельга такжа абмінуць моўчыкам уплыву мовы корэспандэнтаў, што з розных куткоў Беларусі пісалі ў беларускія часопісы.

У часе паваненным трэба з прызнаньням аднесьціся да рупнасьці аб культуры літаратурнага языка ў пісьменьніка Станіслава Грынкевіча.

Ад якогась часу выдатнае значэньне ў вырабленьню літаратурнага языка мае ў радавай Беларусі група пісьменьнікаў на чале з Касянком (псеўд. М. Зарэцкі) і Лыньковым. На заходніх беларускіх землях ім адпавядае Аўгень Скурка (псеўд. Максім Танк). Мо'ва гэтых пісьменьнікаў, як і вышменаванага Гарэцкага, ня толькі беларуская падзеля сваіх словаў, але такжа дзеля арыгінальнага беларускага стылю й фразэлёгіі. Зразумёньне арыгінальнасьці языка беларускага лучыцца ў іх із знацьцём мовы народнай, уменьням выкарыстаць яе багацьці ў літаратуры ды высокім мастацтвам твораў. Апошні мамэнт відавочна палягчае ім стараньні аб культуры языка літаратурнага.

Навуковы й грамадзкі дзейнік. Слоўнікі. Пераходзячы да навуковага й грамадзкага дзейнікаў, прыймаючых учасьце ў хормаваньню новага беларускага языка літаратурнага, трэба найпервей успомнець аб аўтарэх слоўнікаў. Першым аўтарам слоўніка беларускага ў новых часох ёсьць Ян Чачот, прыяцель Адама Міцкевіча. У сваім зборніку народных песьняў беларускіх, выданых у Вільні ў 1846 г. пад наз. „Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny w tomie ludu kręwickiego" ён надрукаваў на колькідзесяціх бачынах слоўнічак беларускі. Гэта слоўнічак кароценькі, але добры, чаго ня можна сказаць аб граматычных разважаньнях аўтаравых у перадмове да таеж кніжкі. Выдатная роля была вялікага слоўніка

беларуска-расейскага Я. Насовіча з 1870 г. У ім багаты матар'ял, каторым ня цяжка карыстацца знаючаму беларускі язык. Некаторае значэньне мелі слоўнічкі „Маскоўска - беларускі“ і „Беларуска - маскоўскі“ (абодва ў Вільні 1921 г.) братоў М. й Г. Гарэцкіх. Але няўдалы „Расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік“ Вячаслава Ластоўскага, выданы ў Коўні 1924 г. Аўтар ляж у языкаведзе, пры гэтым вельмі суб'ектыўны. Забраны матар'ял ён выдаў ненавукова, друкуючы пры тым жа разам бяз жаднага выдзяленьня словы ім нова-стваронныя. Ад гэтага слоўнікам Ластоўскага цяжка карыстацца. Добры „Батанічны слоўнік беларуска-польска-расейска-лацінскі“ Зоські Верас (у Вільні 1924). Бескарысны „Падручны беларуска-польскі слоўнік“ Б. Друцкага-Бадбярэскага, выданы ў Вільні 1929 г. З прычыны цяжкіх варункаў працы ў радавай Беларусі мае шмат заганаў „Беларуска-расійскі слоўнік“ М. Байкова і С. Некрашэвіча, выданы ў Менску ў 1925 г., як там жа выданыя слоўнічкі тэрміналёгічныя.

Я з ы к а в е д н і к і. Зь языкаведнікаў беларускіх найбалей ведамы Яўхім Карскі. Дык ня можна аб ім гэтта ня ўспомнець. Нягледзячы на некаторую зьверхнасьць і русыфікацыйную тэндэнцу ягоных працаў навуковых, значэньне яго дзеля навукі языка беларускага было ладнае. Яно праявілася ў павялічэньні ў языкаведзе славянскай значэньня студыяў языка беларускага, у вадваяваньні — нягледзячы на ўсё — лепшага месца беларускаму языку ў радзіме славянскай, а наўперад у прызнаньні й абароне беларушчыны гаспадарсьцьвенага й літаратурнага языка Вялікага Княства Літоўскага. Але Карскі выходзіў ізь мітычнай суцэльнасьці „прарускай“ і ймнуўся да адзіноства „рускага“ ў сваіх працах. Дзеля таго ён ані не памог у тварэньню новабеларускага языка літаратурнага.

Першую беларускую граматыку напісаў у 1846 г. этнограф Шпілеўскі. Ён здаў яе ў Расейскую Акадэмію Навук, але яна надрукавана ня было.

Да ўнормаваньня асаблізасьцеў літаратурнага языка прычынілася ў сваім часе нішто практычная граматыка Браніслава Тарашкевіча, выданая першы раз у Вільні ў 1918 г. Нажаль, Тарашкевіч, скончыўшы ўнівэрсытэцкія студыі, не працаваў далей у языкаведзе, дзеля таго значэньне яго дагэтуль абмежылася менаванай граматыкаю.

Можна казаць толькі аб значэньню мясцовым—у Менску—граматыкі й правапісу Язэпа Лёсіка. Ня мае ніякага значэньня „Беларускі правапіс“ Радаслава Астроўскага.

З прызнаньням трэба ацаніць працы Растаргуевы ды людзёў, на’т не адумаслоўцаў, што працуюць у галіне беларускага языка, кіруючыся ягонымі парадамі, як прыкл. Палявога.

Дзеля сваіх русыфікацыйных тэндэнцыяў проста шкодна Воўк-Левановіч.

Навуковая канфэрэнца ў Менску 1926 г. ў справе рэформы правапісу (а запраўды й граматыкі практычнай), нягледзячы на свае заганы, стаяла на добрай дарозе, але пастановы ейныя не маглі быць ужыцьцёўлены, а працы вядзены далей з прычыны забарону Масквы.

Напасьледак, думаю, што й мая скромная праца ў гэтай галіне прычынілася крыху да культуры беларускага языка літаратурнага.

Дзейнік навуковы й грамадзкі падалі сабе руцэ ў супольных зборках, пасьвячонах чысыціні беларускага языка, што былі ў працягу апошніх колькіх год. У менаваных зборках прыймаюць учасьце жывучыя ў Вільні Беларусы, што тым ці іншым спосабам уплываюць на хормаваньне беларускага языка літаратурнага, значыцца языказнаўцы, пісьменьнікі, публіцысты і пад. Пастановы зборкаў пакулі што часткава выданы ў кніжцы „Як правільна гаварыць і пісаць пабеларуску“, Вільня 1937.

Напасьледак, трэба наагул сконстатаваць, што новы беларускі язык літаратурны ня толькі ёсьць, але разьвіваецца, дасканальніцца а ў сваіх балеі пераборлівых галінах ён здзіўна орыгінальны, багаты й харошы. Дык няма сумлеву, што ён пераможа ўсе перашкоды, стаўленьня—часта сілком—яму на дарозе, як, прыкладам, праведзеная ў 1933 г. Масквою ў радавай Беларусі русыфікаца практычнай граматыкі беларускай.¹⁾

Яшчэ колькі словаў аб цяперашняй беларускай мове народнай. Побач із нацыянальным усьведамленьням беларускае насяленьне ня толькі яе любіць, але й шануе. Дзеля таго робіцца яна адпарнейшай на асыміляцыйныя ўплывы, а часта бывае проста непераможная, нягледзячы на тое, што асыміляцыйныя пляны право-дзяцца бязуважна, сілком.

Др. Я. Станкевіч.

¹⁾ Гл. Станкевіч Я.: Зьмена граматыкі беларускага языка ў БССР. Вільня 1936.

(Lithuani) linguam propriam observant. Verum quia Rutheni medium fere ducatum incolunt, illorum loquela, dum gracilis et facilior sit, utuntur communius.

Пераклад гэтага на беларускую мову:

(Ліцьвіны) маюць собскую мову, але дзеля таго што Беларусы займаюць блізу сярэдзіну княства, іх мова, як харошая й лягчэйшая, агульна ўжываецца.

Z „Oratio Erasmi Vitellii praepositi Vindobonensis... 1501 году (Theiner: Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, II) (Romae, 1861), 278.

А пісар земскі маець паруску, літарамі й словы рускімі ўсі лісты, выпісы й позвы пісаці, а ня іншым языком і словы. Зь Літоўскага Статуту 1588 г., бач. 122.

Яка адзін сенатар рымскі другога штрафоваў, што права айчыны свае ня ўмеў, так калды абывацель годны ёсьць наганеньня, каторы вольнасьцю хваліцца, а праў сваіх умеці й разумеці ня хочаць, каторым правам усю вольнасьць сваю абвараванай маець. А есьлі катораму й народу ўстыд праў сваіх ня ўмеці, пагато ве нам, каторыя ня обчым якім языком, але сваім уласным правы сьпісанья маем і калды чаго часу, чаго нам патрэба ку адпору ўсякае крыўды ведаці можам.

З прамовы на Сойме 1588 г. Канцлера Вялікага Княства Літоўскага, Лява Сапегі, з прычыны выданья Літоўскага Статуту 3-яе рэдакцыі.

Нашая мова для нас сьвятая, бо яна нам ад Бога даная... Шмат было такіх народаў, што страцілі наперш мову сваю, так як той чалавек перад скананьням, катораму мову займе, а потым і зуслі замерлі. Не пакідайце-ж мовы нашай беларускай, каб ня ўмерлі!

Франціш Багушэвіч
(у перадмове да „Дудкі беларускай“).

Гэй, ты маці, родна мова,
 Гэй, ты звон вялікі, слова,
 Звон магучы,
 Звон бліскучы,
 З срэбра літы,
 З златазьбіты,
 Загрымі ты,
 Загрымі!

А. Гарун.

* * *

Беларуска мова! Твой тон сьпеўны будзіць
 Успамін старых гадоў.
 Белья, ціхія ў ёй гамоняць людзі
 Мовай хат ясных і лясоў.
 Ты краска мёдная ліпова;
 Там дзе Славянаў чутна слова,
 Жаўранкай звоніць гэта мова,
 У шчэбеце мілых слоў.

В. Гамуліцкі,
 з польскай мовы перакла!
 А. Стаповіч.

ГЛОЗНЫ СКЛАД у Беларускай Кнігарні „Надзея”,
Вільня, Астрабравская вул. 1.